

Artikel: Vier je vagina. Over de ontwikkeling van vrouwelijke seksualiteit in de tijd van de seksuele revolutie en de tweede feministische golf

Auteur: Lieve Wildeman

Verschenen in *Skript Historisch Tijdschrift*, jaargang 47.3, 16-26.

© 2025 Stichting Skript Historisch Tijdschrift, Amsterdam

p-ISSN: 0165-7518

e-ISSN: 3051-2506

Abstract: This article examines how feminists of the second wave (1970s) redefined female sexuality and linked it to the formation of identity. While the sexual revolution has often been portrayed as a moment of liberation, this study demonstrates that, for women, it frequently imposed new normative expectations. Through an analysis of feminist texts, self-help literature, and experiential narratives, the article shows how activists emphasised that genuine sexual liberation begins with self-knowledge and bodily acceptance. By centring women's experiences, it highlights how these practices constituted a political act of emancipation.

Skript Historisch Tijdschrift is een onafhankelijk wetenschappelijk blad dat viermaal per jaar verschijnt. De redactie, bestaande uit studenten en pas afgestudeerden, wil bijdragen aan actuele historische debatten, en biedt getalenteerde studenten de kans om hun werk aan een breder publiek te presenteren.

VIER JE VAGINA

OVER DE ONTWIKKELING VAN VROUWELIJKE SEKSUALITEIT IN DE TIJD VAN DE SEKSUELE REVOLUTIE EN DE TWEDE FEMINISTISCHE GOLF

Lieve Wildeman

In de jaren zestig van de vorige eeuw barstte in de westerse wereld een zogenaamde seksuele revolutie los. Seks werd in deze revolutie ‘bevrijd’ en zou daardoor, zo was de gedachte, tot meer plezier tussen de lakens leiden voor iedereen. Maar het pakte anders uit: voor heteroseksuele mannen werd het inderdaad gemakkelijker om seks te hebben zonder dat daar specifieke verwachtingen, zoals het huwelijk, aan gekoppeld waren.

Juist die taboedoorbrekende vrijheid die de heteroman nu genoot, maakte pijnlijk duidelijk dat de nieuwe verworvenheden grotendeels aan vrouwen en homo-seksuelen voorbijgingen. In de jaren zestig en zeventig ontstond er dan ook een levendig debat over hoe seksualiteit eigenlijk is geconstrueerd. Seks, en de verwachtingen over hoe seks hoort te zijn, bleken nauw verweven met sociale en culturele structuren rondom gender.¹ In het boek *Gender, sex and the shaping of modern Europe* (2022) van Annette Timm en Joshua Sanborn wordt hierover het volgende gezegd:

Gender relations (...) are invariably intertwined with social prescriptions on sexual behavior and underlying assumptions about sexual propriety, the social meaning of sex and accepted standards of sexual behavior for each gender.²

Seksualiteit was en is onlosmakelijk verbonden met maatschappelijke verwachtingen rond seksuele identiteit en gender.

De idealen van de seksuele revolutie

en de tweede feministische golf, die eind jaren zestig opkwam, botsten op fundamentele wijze. Tijdens de seksuele revolutie werden vrouwen nauwelijks erkend als seksuele subjecten: hun ervaringen, verlangens en lichamen bleven buiten beeld. Feministen creëerden daarentegen bewustwording over de manier waarop vrouwen in een ondergeschikte positie werden geplaatst, zeker op seksueel vlak. Toch wordt in de geschiedschrijving de reactie van de tweede feministische golf op de seksuele revolutie vaak slechts als een kritisch tegengeluid gezien. Daardoor ligt de nadruk veelal op feministische thema's als seksueel geweld, verkrachting en misbruik, en wordt dit vaak maar in enkele alinea's benoemd.³ Wat onderbelicht blijft is dat feministen zich ook bezighielden met het herwaarderen en herontdekken van vrouwelijke seksualiteit, iets wat in het verlengde lag van de herdefiniëring van hun eigen identiteit. Naast het belichten van de negatieve kanten van seks ontstonden er zo ook initiatieven die vrouwen stimuleerden hun lichaam, verlangens en seksualiteit op een positieve manier te ervaren.⁴ Juist deze kant van

het feminisme vormt de kern van mijn onderzoek.

Op deze manier beoog ik het historiografische debat over de seksuele revolutie en de tweede feministische golf te verbreden en te verdiepen. Daarnaast draagt dit perspectief bij aan een beter begrip van de moeilijke, vaak ambivalente relatie die vrouwen vandaag de dag nog altijd met seks en het eigen lichaam hebben. Mijn onderzoek betreft een eerste verkenning van Nederlandse feministische teksten over vrouwelijke seksualiteit in relatie tot het vrouwenlichaam, die in de jaren zeventig voor en door vrouwen zijn geschreven. Ik heb ervoor gekozen om geen definitie van 'vrouwelijke seksualiteit' te geven, maar om juist te kijken naar de betekenissen die vrouwen er destijds zelf aan gaven. De nadruk ligt op het ervaringsverhaal (de subjectieve, persoonlijke beleving), dat zo kenmerkend was voor het feminisme van de jaren zestig en zeventig.⁵ Mijn onderzoek is een poging om het feministische perspectief in de geschiedschrijving over de seksuele revolutie op de voorgrond te plaatsen en om de betekenis ervan te erkennen. Allereerst zal ik uiteenzetten welke veranderingen de seksuele revolutie teweegbracht, in het bijzonder voor vrouwen. Vervolgens analyseer ik de strategie van de tweede feministische golf, met nadruk op de nauwe verwevenheid tussen identiteit en seksualiteit. In het laatste deel presenteer ik mijn eigen onderzoek naar hoe deze feministische ideeën in de praktijk vorm kregen met betrekking tot vrouwelijke seksualiteit.

Seks werd een waarde

'Na de revolutie van de rede en de triomf van het rationalisme beleven we in het verlengde daarvan sinds de jaren zestig ook een revolutie van het instinct, de bevrijding en bewustwording van de emotionele aspecten van de menselijke persoon en de erkenning van het recht op expressie daarvan.'⁶

Dit geldt volgens historicus Wim Couwenberg in het bijzonder voor seksuele gevoelens. Na de Tweede Wereldoorlog werd seks in Europa in toenemende mate gezien als een uiting van creativiteit en een middel tot transformatie naar een hoger zelf. Seksualiteit werd beschouwd als afkomstig van het goddelijke en daardoor golden seksuele gevoelens niet langer als zondig. De seksualiteit zelf werd onschuldig verklaard.⁷ De seksuele gevoelens mochten dan onschuldig zijn, hoe je met die gevoelens omging kon zeker nog als schuldig bestempeld worden.

Vanaf de jaren vijftig van de vorige eeuw werd het steeds gebruikelijker om voor het huwelijk seks te hebben. Nu seksualiteit werd gezien als een belangrijk onderdeel van zelfexpressie en persoonlijke ontwikkeling, werd het ook steeds belangrijker een partner te vinden met wie deze daad op een 'goede' manier kon worden beleefd. Door seks te hebben vóór het huwelijk konden potentiële partners eerst letterlijk en figuurlijk aanvoelen of zij bij elkaar pasten. Deze lossere manier van denken over seks – waarin seksuele gevoelens niet per definitie zondig waren en waarin seksualiteit ook buiten het huwelijk een plaats kreeg – werd ook wel aangeduid als 'de bevrijding van seks'.⁸ Socioloog Paul Schnabel vatte het samen als een mentaliteit van 'niets moet, maar alles moet mogen'. Dat bleek echter een utopie.⁹

Uit onderzoek van *Margriet* blijkt dat er weliswaar sprake was van een toegenomen bespreekbaarheid van seksuele thema's, maar niet van een brede maatschappelijke acceptatie. Seks voor het huwelijk werd in 1968 nog steeds door zo'n zestig procent van de ondervraagden afgekeurd. Ook homoseksualiteit en abortus werden door de helft van de respondenten onacceptabel gevonden. In 1965 werd hier zelfs nog niet expliciet naar gevraagd, wat volgens Rensman, schrijver van het boek *De pil in Nederland* (2006) veelzeggend is: bepaalde thema's waren

nog zodanig taboe dat ze eenvoudigweg buiten de vragenlijst vielen. Het gesprek over seksualiteit werd dus wel geopend, maar de beweegruimte bleef beperkt.¹⁰

Deze ontwikkeling stond niet op zichzelf. Ook internationaal blijkt uit onderzoek dat de zogenaamde seksuele bevrijding beperkt bleef tot bepaalde groepen, met name hoger opgeleide jongeren in stedelijke gebieden. In heel West-Europa vormden artsen en psychiaters belangrijke 'poortwachters' in de omgang met seksualiteit. De anti-conceptiepil, geïntroduceerd in Nederland in 1962, werd lang niet vanzelfsprekend voorgeschreven aan ongehuwde vrouwen. Veel huisartsen, zeker die met een religieuze achtergrond, weigerden medewerking of stelden voorwaarden. Daarmee beperkten zij direct de toegang tot een vrijere seksuele moraal. Zoals historicus Anna Clark opmerkt, was effectieve anticonceptie een randvoorwaarde voor seksueel zelfbeschikkingsrecht. Ook abortus was sterk gereguleerd: vrouwen konden niet zelfstandig beslissen, maar waren afhankelijk van het oordeel van een arts of psychiater. Zij bepaalden of er sprake was van een geldige medische of psychische reden. Deze praktijken stonden haaks op het idee dat niets moest, maar alles moest mogen. De vrijheid van de vrouwelijke seksuele expressie bleek in de realiteit vaak onderworpen aan institutionele, morele en professionele grenzen.¹¹

De bevrijding van seks betekende vooral dat liefde werd geseksualiseerd, seks werd geërotiseerd en gecommercialiseerd. Goede seks werd een voorwaarde, een basisbehoefte voor een geslaagde liefdesrelatie. Daarmee werd seks een waarde op zichzelf en ontstond er automatisch een nieuwe norm waaraan men geacht werd te voldoen. Zo kwam er bijvoorbeeld veel nadruk te liggen op het klaarkomen en hoe het lichaam eruitziet. De seksuele bevrijding betekende ook vooral de openbaring van seks: seks was

ineens overal. Softporno werd in grote delen van West-Europa legaal. Hierdoor kwam er meer nadruk op hoe seks eruit hoorde te zien. De onrealistische verwachtingspatronen die zo gecreëerd werden, leidden begrijpelijkerwijs tot frustraties. Seks kreeg daardoor iets dwangmatigs, iets plichtmatigs.¹² Clark vatte het scherp samen: 'The idea that sexual desire would lead to revolution was defeated by its own success.'¹³

Volgens Clark zagen links-radicalen mannen vrouwen, hun revolutionaire retoriek ten spijt, nog altijd als seksuele objecten. Binnen radicaal-linkse collectieven werd gesproken over vrouwen 'inrijden' alsof het paarden betrof. Zulke uitspraken onderstrepen dat seksuele vrijheid vaak op een zeer eenzijdige manier werd ingevuld. Voor veel vrouwen voelde het alsof zij zich moesten losmaken van het idee dat alleen liefde seks rechtvaardigde, maar tegelijkertijd moesten zij zich beschikbaar stellen voor mannen die dat nu vanzelfsprekend vonden. Seks werd van iets relationeels omgevormd tot een radicaal ideaal, en vrouwen moesten daarin meegaan, of ze nu wilden of niet. Feministen als Sheila Rowbotham beschreven hoe vrouwen zich gevangen voelden tussen twee normen: de oude norm van kuisheid en de nieuwe norm van beschikbaarheid. Vrouwen dienden als middel voor een zogenaamde seksuele revolutie, terwijl hun eigen ervaringen, verlangens en grenzen zelden serieus werden genomen.¹⁴

Welk effect had dit alles op de seksualiteit van de vrouw? De zogeheten bevrijding van seks had voor vrouwen een dubbele uitwerking. Aan de ene kant werden ze verondersteld vrijer te zijn, assertiever en seksueel actiever. Maar aan de andere kant werd deze vrijheid vaak van bovenaf opgelegd, langs commerciële en mannelijke kaders. Wat vrouwen zelf wilden, bleef onderbelicht. Feministen wezen er dan ook op dat seksuele verlangens niet zomaar bevrijd konden

worden, omdat deze verlangens sociaal geconstrueerd waren. Wat als bevrijd werd gepresenteerd, een actieve vrouw die geniet en klaarkomt, bleek vaak een nieuw ideaal te zijn dat zich nestelde op de oude patronen van ongelijkheid. De vrouw moest klaarkomen, niet omwille van haar eigen genot, maar omdat haar orgasme haar begeerlijker maakte in de ogen van de man. Couwenberg: 'In die bevrijdingsstrijd werd vrije seks voor de vrouw een plicht waar zij zich niet langer aan mocht onttrekken.'¹⁵ Feministen begonnen zich te verzetten tegen het idee dat seksuele bevrijding automatisch gelijk stond aan vrouwelijke bevrijding. In werkelijkheid ontstond er een hele nieuwe set aan regels waar vrouwen zich aan dienden te houden, regels die opnieuw in dienst stonden van de mannelijke behoeften. Het bleek vaak een andere verpakking van dezelfde ongelijkheid.¹⁶ De vraag rijst dus: voor wie was de seksuele revolutie bevrijdend en onder welke voorwaarden?

revolutie en de tweede feministische golf is er vaak enkel oog voor de duistere kant van seks die de feministen blootlegden, terwijl de beweging een veel bredere, maatschappelijke en culturele betekenis had.¹⁸

Het idee dat het persoonlijke politiek is, lag aan de basis van deze bewustwording. Al in de jaren zestig analyseerden feministen de samenleving als een sekshiërarchie waarin witte, heteroseksuele mannen de dominante positie innamen. Klassiekers zoals *The feminine mystique* (1963) van Betty Friedan en *Le deuxième sexe* (1949) van Simone de Beauvoir vormden de intellectuele fundamenteën van dit denken en vonden hun weg naar meerdere talen, waaronder het Nederlands. Dit illustreert het internationale karakter van de tweede feministische golf, die zich vooral in de westerse wereld voltrok. De feministen van toen verwierpen het idee dat de ondergeschikte positie van vrouwen

COUWENBERG: 'IN DIE BEVRIJDINGSSTRIJD WERD VRIJE SEKS VOOR DE VROUW EEN PLICHT WAAR ZIJ ZICH NIET LANGER AAN MOCHT ONTTREKKEN.'

Het ervaringsverhaal als levensader

Met de seksuele revolutie en de openbaring van seks kwamen ook de duistere, pijnlijke kanten van seksualiteit aan het licht. Onder invloed van feministische bewegingen werden onderwerpen als seksueel geweld, incest, verkrachting en ongewenste intimiteiten bespreekbaar gemaakt. Wat lang verzwegen was, kwam nu in het volle daglicht te staan. De seksuele bevrijding had dus ook een confronterend effect: de realiteit van misbruik werd niet langer weggestopt, maar benoemd. Feministen wezen erop dat juist deze ervaringen, die lang als 'individueel en persoonlijk' werden afgedaan, in feite structureel en maatschappelijk van aard waren.¹⁷ In de secundaire literatuur over de seksuele

biologisch gedetermineerd was. Volgens hen was het de cultuur die bepaalde wat als mannelijk en vrouwelijk werd gezien. En cultuur kun je veranderen. De sleutel tot verandering lag in de bewustwording hiervan.¹⁹

Feministen gingen de vrouwelijke ervaring problematiseren om de dubbele seksuele moraal te ontmaskeren en maatschappelijke structuren ter discussie te stellen. De leus 'The personal is political', in 1969 geformuleerd door feministe Carol Hanisch, groeide al snel uit tot een feministisch kernprincipe. Hanisch stelde dat persoonlijke ervaringen politieke relevantie hadden omdat ze structurele ongelijkheid blootlegden. Historicus Irene Costera Meijer beschrijft hoe deze

leus uitnodigde tot een radicale herinterpretatie van het vrouwelijke bestaan: persoonlijke ervaringen werden omgezet in politieke bewustwording, met als doel de ervaring te gebruiken als basis voor nieuwe maatschappelijke inzichten.²⁰

In kleine praatgroepen en huiskamers begonnen vrouwen hun ervaringen te delen: er werd gesproken over relaties, werk, het lijf en seksualiteit. Door met elkaar te praten realiseerden vrouwen zich dat hun persoonlijke frustraties breed gedeeld werden: hun individuele worstelingen waren onderdeel van een collectieve problematiek. Historici Amma Coote en Beatrix Campbell beschrijven hoe vrouwen door het uitwisselen van ervaringen zichzelf begonnen te transformeren tot actieve subjecten: vrouwen die zelf dachten, zelf wilden, zelf handelden. Costera Meijer spreekt in dit verband van het 'mens-wordingsproces' van de vrouw: een vrouw die 'ik' mocht zeggen op dezelfde manier als de man dat deed.²¹

Wat dat betreft vormt het uit 1967 stammende artikel 'Het onbehagen bij de

het huwelijk, waarom zij zichzelf geen doelen stelden buiten het huishouden. Het huwelijk beperkte de vrouw tot een sociale hiërarchie waarin moederschap de hoogste status vertegenwoordigde, aldus Kool-Smit. Het huwelijk werd daarmee het eindstation van het vrouwelijke levenspad.²²

De kritiek van Kool-Smit sloot naadloos aan bij bredere feministische observaties over het ontbreken van vrouwelijke subjectiviteit en de vrouwelijke identiteit. De identiteit van de vrouw was afhankelijk van die van haar man, of haar gebrek aan een man.²³ Het ontbrak vrouwen aan een maatschappelijk erkende positie als zelfstandig denkend en handelend individu. Feministen probeerden dit te ontwikkelen door ervaringen te delen en te erkennen. In vrouwenpraatgroepen, tijdschriften en boeken onderzochten zij wat het betekende om vrouw te zijn. Costera Meijer: 'Feministen veranderden zichzelf via het beschrijven en lezen van ervaringen in een subject.'²⁴ Ondanks de grote verschillen in ervaringen smeedde dit de feministen toch tot een eenheid.

'DE LIEFDE, ZO STELDE COSTERA MEIJER, WAS HET GEBIED WAAR VROUWEN ZICHZELF HET MEEST KWIJTRAAKTEN.'

vrouw' van Joke Kool-Smit een ijkpunt. Haar stuk vormde voor Nederlandse feministen van de tweede golf een kantelpunt in hun bewustwordingsproces. In tegenstelling tot eerdere denkers zoals Hella Haasse, die de nadruk legde op de verandering van de man, legde Kool-Smit de verantwoordelijkheid nadrukkelijk bij de vrouw zelf. Dat deed ze niet door vrouwen aan te spreken als 'de ander', maar door het vrouwelijke lotgenootschap als vertrekpunt te gebruiken. Het toegankelijke taalgebruik en de persoonlijke toon maakten dat haar boodschap resoneerde bij een breder publiek. Kool-Smit vroeg zich af waarom vrouwen geen ambitie toonden buiten

Costera Meijer beweerde dat vrouwen overeenkwamen in hun problematische relatie tot zichzelf. Die relatie werd vooral zichtbaar in de wijze waarop vrouwen met liefde en seksualiteit omgingen. De liefde, zo stelde Costera Meijer, was het gebied waar vrouwen zichzelf het meest kwijtraakten. Ze offerden hun zelfrespect op, lieten carrière mogelijkheden liggen en stelden geen eisen op seksueel vlak. Niet de liefde zelf, maar de manier waarop vrouwen zich in de liefde positioneerden, smeedde hen tot een politieke eenheid.²⁵

Het is dan ook niet verwonderlijk dat seks en seksualiteit belangrijke thema's van discussie werden binnen de tweede feministische golf. Seks werd

bij uitstek gezien als het terrein waar het machtsverschil tussen man en vrouw zich manifesteerde. Gevoelens over seksualiteit gingen vaak gepaard met gevoelens van schuld en schaamte. Feministen vroegen zich af: hoe kun je als vrouw seksuele vrijheid ervaren, als je tegelijkertijd geleerd hebt jezelf weg te cijferen in de liefde? Sommige zagen in het lesbianisme de ultieme uitweg: door geen relatie met mannen aan te gaan, kon de vrouw zichzelf ontwikkelen buiten het patriarchale liefdesmodel. Dit leidde tot spanningen tussen gematigde en radicale feministen. Het is tekenend voor hoe fundamenteel de thema's liefde en seks waren binnen het feministische discours. Vrouwen hielden te veel rekening met de ander, zo was de conclusie.²⁶

Omarm je lijf

De befaamde feministe Hedy d'Ancona stelde in 1978: 'Echte onafhankelijkheid begint met de acceptatie van jezelf door jezelf.'²⁷ In de jaren zeventig kwam binnen de tweede feministische golf een fundamentele notie centraal te staan: seksuele bevrijding begon bij zelfkennis en het leren waarderen van het eigen vrouwenlijf. Deze overtuiging leidde tot een rijke productie aan boeken, tijdschriftartikelen en zelfhulpteksten waarin feministen niet alleen mythen over vrouwelijke seksualiteit doorbraken, maar ook pleitten voor autonomie, taalvernieuwing en een herwaardering van lichamelijke beleving. Seks was niet langer iets wat een vrouw 'onderging', maar iets wat van haarzelf kon zijn.²⁸ De ontwikkeling van een eigen, vrouwelijke seksualiteit bestond eigenlijk uit twee stappen. Enerzijds werden vrouwen bewust gemaakt van de patriarchale opvattingen over hun seksualiteit, zodat deze vervolgens gedeconstrueerd konden worden. Tegelijkertijd werd er een nieuw narratief over de vrouwelijke seksualiteit geconstrueerd, doordat vrouwen met elkaar kennis over het vrouwenlijf

uitwisselden. Dit kon zowel medische kennis betreffen, als inzichten die voortkwamen uit het delen van persoonlijke seksuele ervaringen. Vaak liepen die twee in elkaar over.

Het *Lesbisch prachtboek* uit 1979 en uitgegeven door de bekende Feministische Uitgeverij Sara deconstrueerde hardnekkige ideeën over vrouwelijke seksualiteit en ging op zoek naar een autonome betekenis ervan. De lesbische seksualiteit stond echter niet centraal: het ging erom een nieuw soort vrouwelijkheid te ontwikkelen, losgeweekt van de mannelijke blik en patriarchale normativiteit. Het boek greep terug op oude vrouwelijke wijsheden en symboliek en toonde zo hoe vrouwelijke seksuele vrijheid eeuwenlang werd verbonden met beelden van hekserij en gevaar. Het werk benadrukte dat de ontwikkeling van een eigen seksuele identiteit niet los te zien was van het loslaten van opgelegde definities.²⁹ Dat idee werd tevens benadrukt in het 'Feministisch Manifest' (1977) van De Bonte Was:

We zijn niet gekonditioneerd op seks, seks is mannelijk. Veel wezenlijker is dat mannen – onbewust – weten dat vrouwen wezens zonder 'seksuele identiteit' zijn.³⁰

Ook in *Vrouwen over seksualiteit* (1974), uitgegeven door collectief De Bonte Was, waaraan 32 vrouwen meewerkten en die in 1978 al aan haar zesde druk toe was, werd meermaals de passieve rol van de vrouw benadrukt als het ging om seks:

Ze moet wel alles leuk vinden (...), maar zelf neemt ze geen initiatieven, ze moet vooral klaarkomen om de man zijn prestatie niet te ontnemen, en als het allemaal gelukt is kan de man tevreden het bed uitstappen en haar achterlaten.³¹

Vrouw toont haar vagina.
Uit het boek *Voor onszelf*, Bertien van Manen (1979).

Taal was een belangrijk strijdtoneel in zowel *Voor onszelf* (1979) van Anja Meulenbelt, de welbekende schrijver van het boek *De schaamte voorbij*, als in *Vrouwen over seksualiteit*. Er werd expliciet stilgestaan bij het gebrek aan een passende vocabulaire voor vrouwelijke seksualiteit. De medische termen ('vagina', 'clitoris') voelden afstandelijk, terwijl de 'mannentaal' ('kut', 'neuken') als agressief werd ervaren.³² Het probleem was fundamenteel: als je iets niet zelf kon benoemen, kon je het jezelf ook niet toe-eigenen. Toch gebruikten feministen deze woorden juist om ze te herijken. Meulenbelt beschreef bijvoorbeeld in haar hoofdstuk 'De witte vlek op de landkaart van ons lichaam' een 'ontdekkingsreis naar je kut', waarin ze vrouwen aanspoorde met behulp van spiegels en de zintuigen hun eigen vagina te onderzoeken. Meulenbelt: 'Kutten zijn net gezichten, elke vrouw is weer net een beetje anders.' Het

normaliseren van lichamelijke diversiteit was cruciaal. Zo stelde Meulenbelt vrouwen gerust die zich zorgen maakten over het uiterlijk van hun geslachtsdelen: 'Veel vrouwen maken zich zorgen dat haar binnenste lippen uitsteken (...). Dat is bij de meeste vrouwen zo.'³³

Ook voormalig journalist Robertine Romeny benadrukte in een artikel in het feministische tijdschrift *LOVER* het belang van lichamelijke zelfkennis. Dit hing samen met het Amerikaanse boek *Our bodies, ourselves* (1973) dat in Nederland verscheen als *Je lichaam, je leven*, bewerkt door Anja Meulenbelt. Het had Romeny de ogen geopend: 'Het boek loste voor mij een hoop vaagheden op en het rekende af met vooroordelen, mythes en taboes in het algemeen.'³⁴ Het boek besprak een scala aan thema's omtrent het vrouwenlijf en seks. Het maakt een duidelijk onderscheid tussen seksualiteit in biologische en culturele zin. Verder

passeren onder meer 'seks en cultuur', fantasieën, masturbatie, 'het verschijnsel orgasme' en seksuele problemen de revue. Ook uiteenlopende relatievormen komen aan bod: samenleven met een man, met een vrouw, met meerdere partners of alleen. Er werd zelfs een volledig hoofdstuk gewijd aan praatgroepen en therapieën en laat zien hoe vrouwen hun ervaringen kunnen uitwisselen. Telkens werd de formelere tekst afgewisseld met de informelere ervaringen van vrouwen zelf. Tot slot bevat het boek een uitgebreide catalogus met 'nuttige adressen' waar vrouwen, afhankelijk van hun informatiebehoefte, terecht kunnen.³⁵

Opvallend aan feministische literatuur over seksualiteit was het gebruik van illustraties en foto's. In *Voor onszelf* (1979) stonden realistische afbeeldingen van vagina's, naakte vrouwen en intieme momenten. Datzelfde gold voor *Je lichaam, je leven*. Het doel was niet om op te winden, maar om te normaliseren. Meulenbelt verantwoordde haar keuze als volgt:

We hebben vooral gezocht naar afbeeldingen die iets overbrengen van plezier in ons eigen lijf (...). Dat geeft misschien een beetje schrik (...), ook die schrik zegt wel iets over hoe we van ons eigen lijf zijn vervreemd.³⁶

Door het tonen van rimpels, vetrollen en asymmetrische borsten wilden feministen het ideaalbeeld van vrouwelijke schoonheid doorbreken en vrouwen leren hun échte lijf te waarderen.

Zelfbevrediging kreeg in deze feministische teksten een nieuwe status. Meulenbelt beschreef masturberen niet alleen als een bron van plezier, maar ook als een noodzakelijke stap naar seksuele autonomie. Alleen door zelf te ontdekken wat prettig was, konden vrouwen ook in relaties aangeven wat zij wilden:

Het is gebleken dat vrouwen die regelmatig alleen vrijen makkelijker

tot een orgasme komen met iemand anders.³⁷

Ook Nel Drayer, redacteur bij *LOVER*, schreef in 1977 over masturbatie als bewust feministisch statement:

Het is de enige situatie waar we alles in eigen hand hebben. Uiteraard een reden waarom zelfbevrediging d.m.v. taboes en dreigementen altijd onderdrukt is.

Ze noemde masturbatie zelfs een politieke keuze, precies zoals de feministische leus het stelde: het persoonlijke is politiek.³⁸ Vrouwen lieten het niet alleen bij het schrijven over masturbatie. Zo ontstonden er 'masturbatieclubjes' of vrouwengroepen waarin vrouwen gezamenlijk hun seksualiteit onderzochten. In *Vrouwen over seksualiteit* getuigde een vrouw over haar ervaring:

Sinds ik in contact kwam met vrouwen uit de vrouwenbeweging heb ik er over durven praten. Ik hoorde dat vrouwen dat zelf echt deden.

Ze vertelde hoe het haar uiteindelijk voor het eerst lukte en hoe nadien in de vrouwengroep werd gediscussieerd over de betekenis van het orgasme.³⁹

Feministen probeerden het orgasme ook te demystificeren. In plaats van het orgasme te zien als hét doel van seks, werd het voorgesteld als een van de vele mogelijkheden tot plezier. Meulenbelt schreef: 'De ene vrouw heeft er meer behoefte aan dan de andere (...). Het ene moment is het belangrijk, het andere een bijverschijnsel.'⁴⁰ In *Voor onszelf* werden tientallen vrouwenstemmen samengebundeld via de interviews van Ariane Amsberg, die de variatie in orgasme-ervaringen onderstreepten: 'Soms is het teleurstellend, dan is het opeens voorbij. Een andere keer kan ik het echt uitrekken

(...). Alsof je met een vliegtuig steeds sneller rijdt, en dan opeens stijgt het op.⁴¹ Het normaliseren van uiteenlopende ervaringen bevorderde een inclusiever beeld van seksuele beleving. De boodschap: elke ervaring is oké.⁴²

Toch klonken er ook kritische stemmen binnen de beweging. In *LOVER* uitte Anne-Marie Berents zorgen over het effect van al die vrouwenervaringen in boeken als *Voor onszelf*. Ze schreef dat het lezen van andermans seksuele verhalen vrouwen opnieuw kon laten twijfelen aan zichzelf: Je toetst je toch weer aan de ervaring van de ander. Berents pleitte voor een terugkeer naar de individuele beleving: 'Je eigen beleving en daarover denken en praten zijn de beste manieren om erachter te komen hoe seksualiteit voor jou in elkaar zit.'⁴³ Zij vond *Voor onszelf* wél waardevol als gids, maar benadrukte het belang van een persoonlijke verkenningstocht.⁴⁴ In wezen lag Berents' kritiek in lijn met wat de andere feministen ook al beweerden: de persoonlijke ervaring werd opnieuw als het primaire uitgangspunt gehanteerd.

De vrouwelijke bewustwording is de gemene deler van de hierboven besproken teksten: 'wezens zonder seksuele identiteit' werden vrouwen die hun seksualiteit, en daarmee zichzelf, opnieuw vormgaven en toe-eigenden. Feministen eisten het recht op om *zelf* te bepalen wat verlangen, genot en autonomie betekenden. Hun teksten bepleitten dat vrouwen eerst een (seksuele) relatie met zichzelf ontwikkelden, alvorens een dergelijke relatie met een ander aangegaan kon worden. Die zoektocht naar het vrouwelijke seksuele zelf was een politieke daad; het betrof een poging tot de bevrijding van lichaam én geest. Maar bovenal was het een daad van zelfliefde.

Conclusie

De vrouwelijke seksualiteit werd in de jaren zeventig nauw verbonden met de zoektocht naar een autonome vrouwelijke identiteit. Lange tijd had seksualiteit vooral in dienst gestaan van de mannelijke

behoefte: de vrouw werd daarbij gezien als middel tot bevrediging, zelfs nog tijdens de seksuele revolutie. Feministen uit de tweede golf verzetten zich tegen die afhankelijkheidsrelatie, waarin identiteit en seksualiteit iets waren wat vrouwen van mannen 'kregen'. Door vrouwen informatie te bieden over de vrouwelijke anatomie en ervaringen, gaven feministen hun de middelen om een eigen seksualiteit te formuleren: een seksualiteit die bij henzelf begon en waar zij zelf de regie over voerden. Seksualiteit werd daarmee niet langer afgeleid van de mannelijke ervaring, maar benaderd als een mogelijke bron van zelfkennis, genot en onafhankelijkheid. Het vormde een daad van emancipatie, een poging om zich los te maken van de mannelijke dominantie. Het was een uitnodiging om de vagina te vieren en het vrouw-zijn te herdefiniëren op basis van een zelfgekozen narratief.

In mijn onderzoek heb ik feministische teksten over de seksualiteit van het vrouwenlichaam bestudeerd om inzicht te krijgen in de manier waarop vrouwen seksualiteit inzetten als middel tot identiteitsvorming. Dit vormt slechts een eerste, verkennende stap. Grootschaliger onderzoek is noodzakelijk om dit relatief onderbelichte aspect van de tweede feministische golf verder te doorgronden. Met dit onderzoek heb ik willen laten zien dat de vrouwelijke stem in de geschiedschrijving over de seksuele revolutie nog te vaak ontbreekt. De tweede feministische golf leverde echter een wezenlijke bijdrage aan wat Costera Meijer omschrijft als het 'menswordingsproces' van de vrouw. Een ontwikkeling die onverminderd relevant is voor het hedendaagse denken over vrouwelijke autonomie, seksualiteit en genderongelijkheid. Het was niet enkel een 'ontdekkingsreis naar hun kut', zoals Meulenbelt het formuleerde. Het was een ontdekkingsreis naar henzelf.

Lieve Wildeman behaalde haar bachelor Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam met een bijzondere interesse in vrouwengeschiedenis die heersende ideeën over genderrollen bevraagt en de discrepantie tussen aannames en historische realiteit blootlegt. In haar scriptie, onder begeleiding van prof. dr. Geertje Mak, onderzocht zij dit aan de hand van de ontwikkeling van de vrouwelijke seksualiteit.

Eindnoten

- 1 J.A. Sanborn en A.F. Timm, *Gender, sex and the shaping of modern Europe. A history from the French Revolution to the present day* (Londen 2022), 217, 283-287; S. Graton, *Histories of sexuality* (Londen 2004) 1-29.
- 2 Sanborn en Timm, *Gender, sex and the shaping of modern Europe*, 288.
- 3 G. Hekma, 'De klemmen van de lust: de ontwikkeling van het plezier sinds de seksuele revolutie', *Etnofoor* 7:2 (1994) 6; P. Schnabel, 'Het verlies van de seksuele onschuld', *Amsterdams sociologisch tijdschrift* 17:2 (1990) 16, 27, 35-36; McLaren, *Twentieth-century sexuality: a history* (Oxford 1999) 181; Garton, *Histories of sexuality*, 225.
- 4 L. Wildeman, Bachelorscriptie *Vier je vagina. Over de ontwikkeling van vrouwelijke seksualiteit* (Universiteit van Amsterdam 2024).
- 5 I. Costera Meijer, *Het persoonlijke wordt politiek: feministische bewustwording in Nederland 1965-1980* (Amsterdam 1996) 4-6, 282-283; Timm en Sanborn, *Gender, sex and the shaping of modern Europe*, 331; Garton, *Histories of sexuality*, 223-224; McLaren, *Twentieth-century sexuality: a history*, 178-179.
- 6 S.W. Couwenberg (red.), *Seksuele revolutie ter discussie. Van Phil Bloom tot Sex and the City* (Eindhoven 2005) 11.
- 7 A. Clark, *Desire. A history of European sexuality* (Londen en New York 2019) 245; Timm en Sanborn, *Gender, sex and the shaping of modern Europe*, 283; Schnabel, 'Het verlies van de seksuele onschuld', 13.
- 8 McLaren, *Twentieth-century sexuality*, 167; C. Wouters, 'Seks en de seksen voor en na de seksuele revolutie' in: Couwenberg, *Seksuele revolutie ter discussie*, 107-124; Schnabel, 'Het verlies van de seksuele onschuld', 38; Clark, *Desire*, 248.
- 9 Schnabel, 'Het verlies van de seksuele onschuld', 26.
- 10 E. Rensman, *De pil in Nederland. Een mentaliteitsgeschiedenis* (Amsterdam 2006) 52-54, 77, 81-83.
- 11 Clark, *Desire*, 249-250; Rensman, *De pil in Nederland*, 52-54, 77, 81-83.
- 12 Wouters, 'Seks en de seksen voor en na de seksuele revolutie', 85-86, 107; Schnabel, 'Het verlies van de seksuele onschuld', 35-36; Couwenberg, *Seksuele revolutie ter discussie*, 14-15; Timm en Sanborn, *Gender, sex and the shaping of modern Europe*, 283; K. de Hoog, 'Van seksueel taboe naar hedonistische commercialisering', in: Couwenberg, *Seksuele revolutie ter discussie*, 79; Clark, *Desire*, 250-257; McLaren *Twentieth-century sexuality*, 178-179.
- 13 Clark, *Desire*, 257.
- 14 Ibidem, 256-257.
- 15 De Hoog, 'Van seksueel taboe naar hedonistische commercialisering', 79; Couwenberg, *Seksuele revolutie ter discussie* 14-15.
- 16 Clark, *Desire* (2019) 256-257; De Hoog, 'Van seksueel taboe naar hedonistische commercialisering', 79; Couwenberg, *Seksuele revolutie ter discussie* 14-15; Schnabel, 'Het verlies

van de seksuele onschuld', 35-36; Wouters, "'De lustbalans van liefde en seks": Ontwikkelingen sinds de seksuele revolutie', *Geestelijke volksgezondheid* 2 (2002) 85-86; McLaren *Twentieth-century sexuality*, 178-179.

17 Hekma, 'De klemmen van de lust', 6; Schnabel, 'Het verlies van de seksuele onschuld', 16; Costera Meijer, *Het persoonlijke wordt politiek*, 1, 20.

18 Hekma, 'De klemmen van de lust', 6; Schnabel, 'Het verlies van de seksuele onschuld' 16, 27, 35-36; Wouters, 'Het verlies van de seksuele onschuld', 16, 27, 35-36; McLaren, *Twentieth-century sexuality*, 181; Garton, *Histories of sexuality*, 225.

19 J.N. Katz, *The invention of heterosexuality* (Chicago 1995) 113-115; I. Costera Meijer, *Het persoonlijke wordt politiek*, 1, 20; Garton, *Histories of sexuality* 218.

20 Costera Meijer, *Het persoonlijke wordt politiek*, 8-9.

21 Ibidem, 5-6, 9, 20-21.

22 Costera Meijer, *Het persoonlijke wordt politiek*, 29, 35-38, 262; J. Kool-Smit, 'Het onbehagen bij de vrouw', *De Gids* 130 (1967) 268-275.

23 Kool-Smit, 'Het onbehagen bij de vrouw', 268, 280-281; C. Brinkgreve, *De vrouw en het badwater. Over de lusten en lasten van het moderne (vrouwen)leven* (Amsterdam 1992) 13.

24 Costera Meijer, *Het persoonlijke wordt politiek*, 9, 20-21.

25 Ibidem, 161, 208.

26 Ibidem, 107, 159-161, 187, 208-209, 263, 269-270. G. de Bruijn, *Vrouw en seksualiteit: tien jaar na een seksuele revolutie* (Literatuurrapport, Nederlands Instituut voor Sociaal Sexuologisch Onderzoek, Zeist 1980) 3, 12-14, 18.

27 Costera Meijer, *Het persoonlijke wordt politiek*, 11.

28 M. Huisman, 'Feministische Uitgeverij Sara (1976-1987). Case-studie voor een inclusieve geschiedenis van de tweede feministische golf in Nederland', *Historica* 39:3 (2016) 21; De Bruijn, *Vrouw en seksualiteit*, 18.

29 Atria, boeken (ongeinventariseerd) *Lesbisch prachtboek* (1979), 33-67, 87-119.

30 Atria, Archief feministische uitgeverij De Bonte Was 1974-2000, inv.nr. IIAV00000308, *Feministisch Manifest 1977-1*, 34.

31 Atria, Archief feministische uitgeverij De Bonte Was 1974-2000, inv.nr. 81, 'Gedrukte tekst van het boekje *Vrouwen over seksualiteit* (1974)', 33.

32 A. Meulenbelt en A. Amsberg, *Voor onszelf. Vanuit vrouwen bekeken: lijf en seksualiteit* (Amsterdam 1979) 10; Archief feministische uitgeverij De Bonte Was 1974-2000, inv.nr. 81, 'Gedrukte tekst van het boekje *Vrouwen over seksualiteit* (1974)', 1.

33 Meulenbelt en Amsberg, *Voor onszelf*, 59-2.

34 Atria, Archief Artikelen en Tijdschriften, ins.nr. 1658042, *LOVER* (1976) 18.

35 Atria, boeken (ongeinventariseerd), *Je lichaam, je leven* (1978).

36 Meulenbelt en Amsberg, *Voor onszelf*, 11.

37 Ibidem, 41-43.

38 Atria, Archief Artikelen en Tijdschriften, ins.nr. 1658042, *LOVER* (1977) 3, 96-97.

39 Atria, Archief feministische uitgeverij De Bonte Was 1974-2000, inv.nr. 81, 'Gedrukte tekst van het boekje *Vrouwen over seksualiteit* (1974)', 54, 119-120.

40 Meulenbelt en Amsberg, *Voor onszelf*, 97.

41 Ibidem, 99.

42 Ibidem, 97-99.

43 Atria, Archief Artikelen en Tijdschriften, ins.nr. 1658042, *LOVER* (1979) 8.

44 Atria, Archief Artikelen en Tijdschriften, ins.nr. 1658042, *LOVER* (1979) 1, 8, 10.